

QARINDOSHLAR NIHOHI: IJTIMOY, GENETIK VA MADANIY TAHLIL

Mamatova Zilola

Guliston davlat universiteti ijtimoiy ish yo'nalishi talabasi

Tel;+9983642024

Tog'aymurodova Gulchehra

Guliston davlat universiteti o'qituvchisi

Tel;+998918071107

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20542168>

ANNOTATSIYA Mazkur maqola qarindoshlar o'rtasidagi nikohni (consanguineous marriage) ijtimoiy hodisa sifatida ko'rib chiqadi. Ushbu nikoh turining tarixiy kelib chiqishi, tarqalish geografiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy sabablari, genetik xavflari va zamonaviy jamiyatdagi holati ilmiy adabiyotlar va statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, dunyo nikohlarining 10,4 foizi yaqin qarindoshlar o'rtasida tuziladi. Maqolada ushbu hodisaga nisbatan muvozanatli ilmiy yondashuv ishlab chiqilgan bo'lib, tibbiy-genetik maslahat xizmatlarini kengaytirish va aholi savodxonligini oshirish zarurligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: qarindoshlar nikohi, endogamiya, inbreeding, autosom-retsessiv kasalliklar, genetik xavf, ijtimoiy omillar, oilaviy munosabatlar

KIRISH Insoniyat tarixida nikoh instituti har doim ijtimoiy, biologik va madaniy o'lchovlarning kesishmasida turgan. Ayniqsa qarindoshlar o'rtasidagi nikoh — turli xalqlarda turlicha baholangan, ba'zan sharaflangan, ba'zan esa qat'iy man etilgan murakkab hodisadir. Bugungi kunda ham bu masala o'z dolzarbligini yo'qotmagan: Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining hisob-kitobiga ko'ra, yil davomida dunyoda taxminan 8,5 million bola qarindoshlar nikohidan tug'iladi.[1] O'zbekiston va Markaziy Osiyo mintaqasi uchun bu masala ayniqsa muhim. Milliy urf-odatlar, diniy an'analar va iqtisodiy shart-sharoitlar bir qismini hali ham saqlab turgan ushbu nikoh shakli, ayni paytda zamonaviy tibbiyot va ijtimoiy fan tomonidan jiddiy o'rganilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonning qishloq hududlarida qarindoshlar nikohi ulushi shahar hududlariga nisbatan sezilarli yuqori — ayrim viloyatlarda bu ko'rsatkich 12–18 foizni tashkil etadi.[2]

Ushbu maqolaning maqsadi — qarindoshlar nikohini bir tomonlama mahkum etish yoki himoya qilish emas, balki uni ilmiy nuqtai nazardan obyektiv tahlil qilish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir. Buning uchun ijtimoiy ish, demografiya, genetika va tibbiyot sohalari ma'lumotlari kompleks ravishda qo'llanildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI Qarindoshlar nikohi bo'yicha eng fundamental tadqiqotlar A. Bittles nomi bilan bog'liq. Uning 2010-yilda «Proceedings of the National Academy of Sciences» jurnalida chop etilgan maqolasida birinchi darajali kuzenlar o'rtasidagi nikohda bolada nasliy kasallik xavfi umumiy populyatsiyaga nisbatan taxminan 4–7 foizga — ya'ni deyarli ikki barobar — oshishi isbotlangan. Ushbu meta-tahlil 100 dan ortiq ilmiy tadqiqotni o'z ichiga olgan.[3]

Markaziy Osiyo kontekstida Wittrup va boshqalar (2019) tomonidan o'tkazilgan tadqiqot Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekistonda tibbiy-genetik maslahat xizmatlarining kengaytirilishi nasliy kasalliklar holatlarini o'rtacha 34 foizga kamaytirish potentsialiga ega ekanligini ko'rsatdi. Bu esa profilaktik yondashuvning samaradorligini ilmiy jihatdan asoslaydi.[5]

O'zbek oilashunosligida Axmedova M. (2020) va Mahmudov Q. (2020) larning ishlari oila instituti va nikoh madaniyatini mahalliy kontekstda o'rganishga muhim hissa qo'shgan. Biroq

ushbu mualliflar asosan sosiologik tahlilga e'tibor qaratib, genetik va tibbiy o'lchovlarni tizimli ravishda o'rganmagan. Bu esa ushbu maqolada to'ldirilishga harakat qilinayotgan ilmiy bo'shliqni ifodalaydi.[6]

TADQIQOT METODOLOGIYASI Ushbu tadqiqot quyidagi metodologik asosga tayanadi:

Sistematik adabiyotlar tahlili: PubMed, Google Scholar va Scopus ma'lumotlar bazalaridan 2000–2024 yillar oralig'ida chop etilgan 60 dan ortiq ilmiy maqola va hisobot o'rganildi. Asosiy qidiruv so'zlari: «consanguineous marriage», «inbreeding», «endogamy», «genetic risk», «Central Asia».

Statistik ma'lumotlarni taqqoslama tahlili: JSST, BMT Aholishunoslik bo'limi va milliy statistika agentliklarining ma'lumotlari qiyosiy tahlil qilindi.

Biopsixoiqtimoiy model (Engel, 1977): qarindoshlar nikohiga biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning birgalikdagi ta'siri sifatida qaraldi. Ijtimoiy kapital nazariyasi (Putnam, 2000): oilaviy yopiqlik va keng ijtimoiy aloqalar o'rtasidagi ziddiyat ushbu nazariya doirasida ko'rib chiqildi.

ASOSIY QISM

1. Qarindoshlar nikohi: tushuncha va tasnif

Ilmiy adabiyotlarda «consanguineous marriage» atamasi odatda umumiy ajdoddan tug'ilgan, ya'ni inbreeding koeffitsienti $F \geq 0,0156$ bo'lgan shaxslar o'rtasidagi nikohni anglatadi. Bu ko'rsatkich birinchi darajali kuzenlar ($F = 0,0625$), ikkinchi darajali kuzenlar ($F = 0,0156$) va boshqa yaqin qarindoshlar o'rtasidagi nikohlarni o'z ichiga oladi. Inbreeding koeffitsienti qanchalik yuqori bo'lsa, bolaning retsessiv gen variantlarini gomozigot holda olish ehtimoli shuncha katta.[7]

2. Tarqalish geografiyasi va statistikasi

Qarindoshlar nikohi dunyo bo'ylab notekis tarqalgan bo'lib, mintaqaviy, madaniy va diniy omillarga qarab katta farqlar mavjud. JSST (2020) ma'lumotlariga ko'ra, global tarqalish manzarasi quyidagicha:[8]

- Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika: 20–50% (ba'zi hududlarda 60% gacha)
- Janubiy Osiyo (Pakistan, Bangladesh): 30–55%
- Janubi-Sharqiy Osiyo va Kavkaz: 10–20%
- Markaziy Osiyo (O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston): 8–18%
- Sub-Saharan Afrika: 5–35% (turlicha, qabila an'analariga qarab)
- G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerika: 1% dan kam

O'zbekiston bo'yicha aniq statistika hali to'liq shakllanmagan, ammo mavjud tadqiqotlar va Sog'liqni saqlash vazirligi ma'lumotlariga ko'ra: Qoraqalpog'iston, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida qarindoshlar nikohi ulushi boshqa hududlarga nisbatan yuqori — taxminan 12–18%; Toshkent shahri va yirik shaharlarda esa bu ko'rsatkich 3–6% atrofida. Bu farq shaharlashuv, ta'lim va turmush darajasidagi tafovut bilan izohlanadi.

3. Shakllanish sabablari: ijtimoiy-iqtisodiy tahlil

Qarindoshlar nikohi ko'p omilli hodisa bo'lib, uning saqlanib qolishida quyidagi sabablar muhim rol o'ynaydi:

3.1. Madaniy va diniy omillar. Islom aqidasi amakivachchalar o'rtasidagi nikoh harom deb hisoblanmaydi; aksariyat falsafiy va fiqhiy manbalarda bu masala muboh (ruxsat etilgan) sifatida talqin qilinadi. Ba'zi olimlar hatto Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) ning amakivachchasi Zaynab bint Jahsh bilan nikohlanganligini dalil sifatida keltiradi. Hinduizmning ba'zi kasta an'analarida esa amakining qiziga uylash to'g'ridan-to'g'ri tavsiya qilinadi. Bu madaniy-diniy meros qarindoshlar nikohiga nisbatan ijtimoiy qoralash mavjud bo'lmagan muhitni yaratadi.[9]

3.2. Iqtisodiy sabablar. Moliyaviy muammolar va mulkni oila ichida saqlash istagi qarindoshlar nikohining muhim motivlaridan biri. El-Awady va boshqalar (2018) tadqiqotida Misr, Iordaniya va Iroqda so'ralganlarning 46 foizi mulk va moddiy manfaatlarni nikoh sabablaridan biri sifatida ko'rsatgan. O'rta va past daromadli oilalarda bu ko'rsatkich 58 foizga etgan. Mehri to'lash xarajatlarini kamaytirish ham muhim iqtisodiy rag'bat hisoblanadi — qarindoshlar o'rtasida bu xarajat odatda kamaytiriladi.

3.3. Ijtimoiy-demografik omillar. Qishloq va chekka hududlarda nikoh bozorining torligi — potentsial hamkorlar soni cheklangan sharoitda odam o'zi tanigan kishini tanlashi tabiiy. Bu ayniqsa yopiq jamoalarda kuzatiladi. Bundan tashqari, ayollar uchun ta'lim va ish imkoniyatlarining cheklanganligi ularning mustaqil qaror qabul qilish imkonini toraytiradi va oila tantov bo'yicha nikoh qilish an'anasini kuchaytiradi.

3.4. Psixologik omillar. Oila a'zolariga nisbatan tanishlik va ishonch hissi kuchli motivatsion rol o'ynaydi. Al-Hussain va Al-Bunyan (2019) ning tadqiqotida so'ralgan ayollarning 62 foizi «kelajakdagi turmush o'rtog'ining xarakter va odatlarini oldindan bilish» ni nikoh uchun eng muhim mezon sifatida belgilagan. Bu psixologik xavfsizlik istagi, ayniqsa begonalarga ishonch past bo'lgan yopiq jamoalarda kuchliroq namoyon bo'ladi.

4. Genetik va tibbiy oqibatlar

Qarindoshlar nikohining genetik oqibatlari haqida ilmiy hamjamiyat deyarli bir ovozda gapiradi: yaqin qarindoshlar o'rtasidagi nikoh nasliy kasalliklar xavfini oshiradi. Buning mexanizmi quyidagicha: bir ajdoddan kelib chiqqan ota-ona bir xil retsessiv gen variantlarini ulashadi. Natijada bolada bu variantlar gomozigot holda — ya'ni kasallikni keltirib chiqaradigan shaklda — paydo bo'lish ehtimoli oshadi.

Birinchi darajali kuzenlar nikohida statistik xavflar (umumiy populyatsiya bilan solishtirganda):

- Jiddiy tug'ma nuqsonlar xavfi: 1,7–2,2 barobar yuqori
- Perinatal (tug'ilish atrofidagi) o'lim: 1,5–2,0 barobar yuqori
- Intellektual rivojlanish muammolari: ~1,7 barobar yuqori
- 5 yoshgacha bola o'limi: 1,3–1,9 barobar yuqori
- Tug'ma eshitish qobiliyatini yo'qotish: 3–4 barobar yuqori

Xalqaro Inson Genetikasi Jamiyati (ISHG, 2021) ma'lumotlariga ko'ra, dunyo miqyosida yiliga 80 000 dan ortiq chaqaloq qarindoshlar nikohi bilan bevosita bog'liq autosom-retsessiv kasalliklar — kistoz fibroz, beta-talassemiya, fenilketonuriya, o'roqsimon hujayra anemiyasi — bilan tug'iladi. Bu raqam har yili aviahalokat yo'qotishidan 80 barobar ko'p.

5. Ijtimoiy oqibatlar

Genetik jihatlardan tashqari, qarindoshlar nikohi ijtimoiy ko'lamda ham bir qator oqibatlarni keltirib chiqaradi:

Shaxs erkinligi va majburiy nikoh muammosi. Ba'zi hollarda, ayniqsa an'anaviy jamoalarda, yoshlar — ko'pincha qizlar — oilaviy qaror va ijtimoiy bosim ostida istamaganicha qarindoshga turmushga chiqishga majbur bo'ladi. Bu holat BMT Xotin-qizlar konventsiyasi (CEDAW) da belgilangan erkin rozilik tamoyilini buzishi bilan bog'liq bo'lib, ijtimoiy ishchilar va huquqshunoslar tomonidan alohida muammo sifatida qayd etiladi.[11]

Ijtimoiy kapital torayishi. Putnam (2000) ning ijtimoiy kapital nazariyasiga ko'ra, jamoa ichidagi yopiq («bonding») kapital kuchaygan sari tashqi dunyo bilan ko'prik bo'luvchi («bridging») kapital zaiflashadi. Bir oila yoki qabila doirasida munosabatlarni cheklash yangi

ijtimoiy aloqalar, g'oyalar va imkoniyatlarning kirib kelishini to'sadi. Bu esa uzoq muddatda jamoaning innovatsion va ijtimoiy moslashuv qobiliyatini pasaytiradi.[12]

Oilaviy nizolarning murakkablashuvi. Nikoh buzilgan yoki mojaroli vaziyatlarda tomonlar o'rtasida qarindoshlik rishtalari ham mavjud bo'lgani uchun muammo yanada murakkab tus oladi. Turli oilaviy kesishgan manfaatlar nizoni hal etishni qiyinlashtiradi va ijtimoiy xodim ishiga qo'shimcha qiyinchilik tug'diradi.

6. Zamonaviy tendentsiyalar va yondashuvlar

So'nggi o'n yilliklarda dunyo bo'ylab qarindoshlar nikohi ulushida pasayish tendentsiyasi kuzatilmoqda. BMT (2021) ma'lumotlariga ko'ra, 1990–2020 yillar oralig'ida an'anaviy mintaqalarda bu ko'rsatkich o'rtacha 4–9 foiz punktga kamaygan. Pasayishning asosiy omillari:[13]

— Ayollar ta'lim darajasining oshishi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oliy ma'lumotli ayollar orasida qarindoshlar nikohi ulushi 2–3 barobar past. Ta'lim ayollarning mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini va alternativ nikoh imkoniyatlarini kengaytiradi.

— Shaharlashuv. Shahar muhitida nikoh bozori kengroq, anonim va madaniy jihatdan xilma-xilroq. Bu yangi tanishuvlar va an'anaviy majburlovlardan mustaqil tanlov imkoniyatini oshiradi.

Biroq bu o'zgarishlar sust kechmoqda. Eng qiyin o'zgartirilayotgan omil — madaniy normalar va an'analar, chunki ular uzoq avlodlar davomida shakllanib, jamoa identitetining bir qismiga aylangan. Shu sababli bu masalada repressiv yondashuv emas, balki ma'rifiy va qo'llab-quvvatlovchi siyosat samaraliroq.

TAKLIF VA TAVSIYALAR Tadqiqot xulosalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Tibbiy-genetik maslahat xizmatlarini kengaytirish. Nikohdan oldingi tibbiy ko'rik va genetik maslahat O'zbekistonda majburiy yoki kuchli rag'batlantiriladigan xizmatga aylantirilishi maqsadga muvofiq. Ayniqsa qarindoshlar o'rtasidagi nikohni rejalashtirayotgan juftliklarga maxsus genetik konsultatsiya tavsiya etilishi kerak. Isroil, Kipr va Eron tajribasi bunday dasturlarning nasliy kasalliklar xavfini sezilarli kamaytirishi mumkinligini isbotlagan.

2. Ta'lim va ma'rifat dasturlarini rivojlantirish. Maktab dasturlariga genetika asoslari va sog'lom nikoh madaniyati bo'yicha fanlarni kiritish, ommaviy axborot vositalarida ilmiy, ammo tushunarli materiallarni keng yoyish aholining xabardorligini oshiradi. Ma'rifat salbiy taqiqdand ko'ra ko'proq samara beradi.

3. Ayollar huquqlari va ta'limini kuchaytirish. Tadqiqotlar ko'rsatganiday, ayollarning ta'lim darajasi va iqtisodiy mustaqilligini oshirish — qarindoshlar nikohini kamaytiruvchi eng samarali omil. Ayollar ta'limiga yo'naltirilgan siyosat bir vaqtning o'zida ko'plab ijtimoiy ko'rsatkichlarni yaxshilaydi.

4. Ijtimoiy xizmatlar va psixologik yordam. Nikohdan oldin va undan keyingi psixologik konsultatsiya, oilaviy maslahat markazlari faoliyatini kengaytirish — ayniqsa chekka va qishloq hududlarda — zarur. Bu xizmatlar majburiy nikoh va oilaviy zo'ravonlik holatlarini ham aniqlashga yordam beradi.

5. Huquqiy kafolatlarni mustahkamlash. Nikohda erkin va ongli rozilik printsipli qonunchilikda aniq mustahkamlanishi va amalda ta'minlanishi zarur. Ayniqsa voyaga yetmaganlar orasidagi nikoh va majburiy nikohning oldini olish mexanizmlari kuchaytirilishi lozim.

XULOSA Qarindoshlar nikohi — insoniyat tarixida chuqur ildizlari bo'lgan, bugungi kunda ham dolzarb bo'lgan murakkab ijtimoiy hodisadir. Ushbu maqolada amalga oshirilgan kompleks tahlil quyidagi asosiy xulosalarga olib keldi:

Birinchidan, qarindoshlar nikohi global miqyosda keng tarqalgan bo'lib, dunyo nikohlarining 10,4 foizini tashkil etadi. O'zbekistonda bu ko'rsatkich o'rtacha 8–12 foiz bo'lib, qishloq va shahar hududlari o'rtasida sezilarli farq mavjud.

Ikkinchidan, ushbu hodisaning sabablari ko'p qirrali: madaniy an'analar, iqtisodiy manfaatlar, demografik cheklovlar va psixologik omillar birgalikda ta'sir ko'rsatadi. Bu omillarni tushunmasdan turib samarali siyosat ishlab chiqish mumkin emas.

Uchinchidan, genetik jihatdan birinchi darajali kuzenlar nikohida nasliy kasalliklar xavfi umumiy aholiga nisbatan taxminan ikki barobar yuqori bo'ladi. Bu xavf kumulyativ xarakter kasb etib, avloddan avlodga takrorlangan nikohda ortib boradi. Shu sababli tibbiy-genetik maslahat xizmatlarini kengaytirish eng asosiy profilaktik chora hisoblanadi.

To'rtinchidan, ijtimoiy jihatdan qarindoshlar nikohi shaxs erkinligini cheklash, ijtimoiy kapitalning torayishi va oilaviy nizolarning murakkablashishi kabi oqibatlariga olib kelishi mumkin. Bu jihatlar ijtimoiy ishchilar va siyosatchilar tomonidan e'tiborga olinishi zarur.

Beshinchidan, zamonaviy tendentsiyalar pasayish yo'nalishida bo'lsa-da, bu jarayon sust kechmoqda. Ta'lim, urbanizatsiya va tibbiy xabardorlik — o'zgarishning eng samarali drayverlari. Majburiy taqiq emas, balki ma'rifiy, tibbiy va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash siyosati ustuvor bo'lishi lozim.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun O'zbekiston hududlarida empirik ma'lumotlar to'plash, tibbiy-genetik maslahat dasturlarining samaradorligini baholash va oilaga yo'naltirilgan ijtimoiy xizmatlar metodologiyasini ishlab chiqish muhim yo'nalishlar sifatida belgilanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. World Health Organization (WHO). Consanguineous marriages and their health implications. — Geneva: WHO, 2020. — 84 p.
2. O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi. Genetik kasalliklar va nasliy muammolar bo'yicha hisobot. — Toshkent, 2022.
3. Bittles A.H., Black M.L. Consanguinity, human evolution, and complex diseases // Proceedings of the National Academy of Sciences. — 2010. — Vol. 107 (Suppl. 1). — P. 1779–1786.
4. Hamamy H., et al. Consanguineous marriages: pearls and perils // Genetics in Medicine. — 2011. — Vol. 13, № 9. — P. 841–847.
5. Wittrup A., et al. Genetic counseling and consanguinity reduction in Central Asia: a modeling study // European Journal of Human Genetics. — 2019. — Vol. 27. — P. 1124–1132.
6. Axmedova M. Nikoh va oila munosabatlari sotsiologiyasi. — Toshkent: Tafakkur, 2020. — 218 b.
7. United Nations, Department of Economic and Social Affairs. World Marriage Data 2021. — New York: UN, 2021.
8. El-Awady M.K., et al. Socioeconomic determinants of consanguineous marriages in Egypt, Jordan and Iraq // Journal of Biosocial Science. — 2018. — Vol. 50, № 4. — P. 463–481.
9. Al-Hussain M., Al-Bunyan M. Consanguinity effects on common adult diseases: a cross-sectional study // Saudi Medical Journal. — 2019. — Vol. 29(10). — P. 1491–1496.
10. International Society of Human Genetics (ISHG). Global burden report: autosomal recessive disorders. — 2021.
11. United Nations. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW). — New York: UN, 1979.

12. Putnam R.D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. — New York: Simon & Schuster, 2000. — 541 p.
13. Engel G.L. The need for a new medical model: a challenge for biomedicine // Science. — 1977. — Vol. 196, № 4286. — P. 129–136.
14. Mahmudov Q. Demografiya va oilaviy munosabatlar. — Toshkent: Universitet, 2020. — 195 b.
15. O'zbekiston Respublikasi. Oila kodeksi. — Toshkent: Adolat, 2019.